

Тичина Дмитро Михайлович –
науковий співробітник відділу
організації наукової роботи
КНУВС

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ЮРИДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЯКИЙ ВЧИНЯЄ КОРИСЛИВІ ЗЛОЧИННИ

Розглянуто вікову періодизацію дітей з корисливою спрямованістю, генезис формування злочинної поведінки дітей, а також здійснено аналіз об'єктивних (загальних) та суб'єктивних (специфічних) для будь-якої дитини чинників потрапляння на злочинний шлях.

Рассмотрена вековая периодизация детей с корыстной направленностью, генезис формирования преступного поведения детей, а также осуществлен анализ объективных (общих) и субъективных (специальных) для любого ребенка факторов попадания на преступный путь.

In the article the age-old division into the periods of children is considered with a mercenary orientation, genesis of forming of criminal behaviour of children, and also the analysis of objective (general) and subjective (specific) for any child factors of hit is carried out on a criminal way.

Ключові слова: корисливі злочини; неповнолітні; злочинна поведінка.

Найбільша кількість корисливих злочинів учинюється неповнолітніми віком 15–18 років [1]. Пояснити це можна тим, що до 14 років дитина ще не вважається суб'єктом злочину, 14 років – вік набуття “сили” (інтенсивний психофізичний розвиток) для правопорушника, який свідомо обирає цей шлях, а починаючи з 15 років, – особа вчиняє злочини вже маючи певний досвід, який складається не лише зі злочинних умінь новичок, а й з достатньо сформованої антисуспільної спрямованості особистості.

У загальному плані ми пропонуємо таку вікову періодизацію дітей із корисливою спрямованістю:

7–10 років – формування первісних уявлень про чужу власність;

10–14 років – формування відчуття всездозволеності через не-
реагування на дрібні правопорушення;

14–18 років – формування антисуспільної корисливої спрямо-
ваності.

Аналізуючи дитячу корисливу злочинність, ми розглядаємо дітей,
насамперед, підліткового віку.

Підлітковий вік завжди вважався критичним, перехідним. У біо-
логії та психофізіології критичними або сензитивними періодами нази-
вають такі фази розвитку, що відрізняються підвищеною чутливістю до
якихось досить визначених зовнішніх та/або внутрішніх чинників,
вплив яких саме у цей (і жодній іншій) точці розвитку має особливо ва-
жливі, незворотні наслідки [2].

У соціології та інших суспільних науках такому стану відповідає
поняття соціальних переходів, поворотних пунктів розвитку, що ради-
кально змінюють становище, статус або структуру діяльності індивіда
(наприклад, початок трудової діяльності). Оскільки соціальні переходи
часто супроводжуються психологічною напруженістю і перебудовою,
у психології розвитку існує спеціальне поняття вікових криз (кількісно-
якісних стрибків), з якими асоціюється стан більше чи менше вираже-
ної конфліктності. Вікові кризи, що впливають з нормальної логіки
розвитку, та біологічні й соціальні зміни, що стоять за ними, якими б
важкими та болісними вони не були, – повторювані, закономірні про-
цеси (на відміну від криз, що спричинені певними особливими, випад-
ковими обставинами, наприклад, смерть батьків).

Узагальнення наукових даних відносно психологічних особливо-
стей підліткового віку [Г.С. Абрамова, А.В. Брушлинський, Т.В. Васи-
лишина, І.А. Левітов, І.С. Кон, І.Ю. Кулагіна та ін.] свідчить, що харак-
терними рисами цього вікового періоду є підвищена емоційність, що
відображена в розвитку почуттів дружби й любові, високому рівні ем-
патії. Загалом, цей період характеризується особистісною стабілізаці-
єю, зменшенням невпевненості в собі, внутрішньої небезпечності й
тривожності, почуттів залежності та неповноцінності [3].

Важливе значення в генезисі формування злочинної поведінки
дітей має така психологічна особливість, як тривожність (неспокій).
Тривожність розуміється як відчуття загрози з боку оточення, як підсві-
дома невпевненість індивіда у своєму праві на існування. Витоки ви-
никнення тривожності (неспокою) – взаємостосунки в сім'ї. Тривож-
ність як риса психічного складу особи виникає на ґрунті емоційного
нехтування дитини батьками, і передусім матір'ю. Відсутність батьків-
ської (насамперед, материнської) любові чи її недостатність призво-
дить до затримки психічного розвитку дитини, ускладнює її соціальну
адаптацію. Відсутність тепла сімейних стосунків, емоційної підтримки і
взаєморозуміння з батьками призводить до того, що місток між мале-
нькою людиною і суспільством – сім'я – є зруйнованим.

Вплив ранніх сімейних стосунків позначається на всьому подальшому житті дитини. Адже базова довіра до світу – психологічна передумова гармонійного розвитку – у тривожних дітей відсутня. Тревога (неспокій) як емоційний стан із компонентом страху змінює сприйняття оточуючого світу. За даними, отриманими Ю.М. Антоняном, переважна кількість неповнолітніх злочинців – це знехтувані сім'єю діти. Ризик правопорушень для неповнолітніх, які виховуються серед постійних і гострих конфліктів, у чотири – п'ять разів, а в сім'ях, де панує агресивність і жорстокість, – у дев'ять разів вищий, ніж у звичайних сім'ях [4].

Тревожність актуалізує потребу у відстоюванні свого "Я" і через відсутність адекватних, тобто соціально прийнятих способів самоствердження, може викликати агресивне ставлення до оточення. Як і інші мотиви поведінки з відхиленнями, мотив несвідомого захисту від непевної і постійної небезпеки не усвідомлюється і не контролюється особою.

Якщо тривожність, за Ю.М. Антоняном, досягає рівня страху смерті, людина починає захищати свій біологічний статус, своє біологічне існування. Мотиви її агресивної поведінки внутрішні, а не зовнішні. Несвідомо логіка вбивці: "Я вбиваю, отже, існую". У разі збереження тривожності на рівні загального неспокою і непевності людина може захищати себе переважно як соціальну, а не біологічну істоту, можливо, і неправомірним шляхом – шляхом вчинення злочинів корисливого характеру. Таким чином, тривожність – одна з важливих психологічних передумов формування у дітей поведінки з відхиленнями.

Стан тривоги має тенденцію до упредметнення, тому люди з високим рівнем тривожності вбачають небезпеку і загрозу там, де вони об'єктивно відсутні. Приміром, побиття однією дитиною іншої без будь-якої причини може мати у своїй основі примітивну реалізацію потреби у самоствердженні – самоствердженні шляхом фізичного приниження іншого.

Інша дитина може сприйматися в цьому разі як така, що кидає виклик тривожній особі самим фактом свого існування через наявність у неї таких рис та якостей, які відсутні в агресора.

До найбільш суттєвих внутрішніх чинників, що детермінують генезу емоційної сфери дітей, які вчиняють корисливі злочини, можна віднести потребово-мотиваційну активність, розвиток адаптивних і захисних функцій організму. До зовнішніх чинників – умови життєдіяльності, як соціально-психологічні, так і природно-техногенні.

Так, злочинний спосіб життя зумовлює наявність підвищеної агресивності (як крайній вияв – жорстокості) – властивості особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, передусім у галузі суб'єктно-суб'єктних (міжособистісних) відносин. Під агресією розуміють поведінку або дії, спрямовані на завдання психологічної чи фізичної шкоди або на знищення чого-небудь [5; 6]. Соціальні дестру-

кції, за відсутності адекватного подолання, полягають у злочинному способі виявлення агресії. Найчастіше до злочинів через власну агресивність діти вдаються у критичні вікові періоди. Двома основними формами агресії, які спостерігають батьки, вихователі та практичні психологи, виступають неагресивна та агресивна агресії.

Неагресивна (інструментальна) агресія – стійко неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети. Вона спричиняється вродженими механізмами, які слугують адаптації в середовищі, задоволенню потреб, досягненню мети. Неагресивна агресія є важливим умотивуванням для розвитку пізнання і можливості покладатися на себе, її вияви звичні для здорової адаптації до середовища [7].

Яскравим сигналом небезпеки соціальної деградації (індивідуальної передумови корисливої злочинності) дитини є ворожа агресивність – девіантна та делінквентна поведінка. Ненависть, розлюченість, бажання помсти також є формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих. Ця форма агресії викликається і активізується, зазвичай, унаслідок сильних неприємних переживань (надмірний біль, дистрес) [8, с. 41–59].

Для дітей, які вчиняють корисливі злочини, характерна афективність, тобто тривалі та стійкі емоційні переживання, що призводять до відповідних форм поведінки – підвищеної вразливості, упертості, негативізму, замкненості, емоційної нестійкості. Підвищена збуджуваність може спричиняти надмірну запальність, неадекватне реагування на зауваження дорослих (сторонніх осіб, батьків, соціальних працівників чи правоохоронців), бачення несправедливості там, де її немає. Така ілюзія виникає для дитини як виправдання самої себе, при вчиненні корисливих злочинів щодо "кривдників".

Водночас елементарні моральні принципи у дітей, які вчиняють корисливі злочини або не виважені, або викривлені: злочинний спосіб життя зумовлює постійний психофізичний ризик і призводить до набуття комплексу установок на протиставлення себе суспільству і, як наслідок, ворожнечу з ним. Тобто дитина, що вчиняє корисливі злочини, постійно піддається невпинному деструктивному й антисоціальному впливу оточення.

Так, у дітей, що вчиняють корисливі злочини, наявна власна система норм – викривлені уявлення про волю, дружбу, благородство. Ці діти спираються у своїх твердженнях та уподобаннях на фактор корисності того, наскільки успішно інші діти здобувають засоби для виживання й одурманюючі речовини: дружба й благородство оцінюються залежно від ступеня щедрості у розподілі цих благ [7].

Діти, які вчиняють корисливі злочини, схильні до недисциплінованості, передусім, коли постають перед системою заборон. Вони нерідко афішують свої негативні риси, бравують ними, примирливо ставлячись до таких рис свого характеру, як відсутність цілеспрямованості,

емоційна неврівноваженість, лінь. Цим часто пояснюється відсутність цілей та спрямування свого життя у малолітніх корисливих злочинців.

Особистісні особливості дітей, які вчиняють корисливі злочини (інтелектуальні, вольові, емоційні), визначають здатність правильно сприймати й оцінювати соціальну значимість того, що відбувається, отже, правильно реагувати на ситуацію, що визначає намір дитини розпочати злочинний спосіб життя: у конкретних життєвих ситуаціях адекватно визначати "модель" своєї поведінки. Коли на це накладаються особливі стани (наприклад, алкогольного чи наркотичного сп'яніння), сприймання ситуації стає викривленим, не дає змоги прогнозувати не лише наслідки чергового корисливого злочину (права потерпілого або вірогідність бути затриманим), а й власний розвиток як злочинця.

Аналізуючи дитячу корисливу злочинність, слід зазначити, що є об'єктивні (загальні) та суб'єктивні (специфічні) для будь-якої дитини чинники потрапляння на злочинний шлях [9]. Перший випадок: діти скоріше можуть потрапити до групи ризику, ніж дорослі, а молодші діти – скоріше, ніж підлітки старшого віку. Другий випадок: діти з функціонально-неспроможною родиною скоріше опиняться в групі ризику, ніж діти, забезпечені піклуванням і захистом; у містах більше факторів ризику, ніж у сільській місцевості.

У філософії та психології відсутня єдність поглядів щодо складових компонентів структури особистості, що цілком зрозуміло, адже, як справедливо зазначає О.Р. Ратінов, "... теорія системних досліджень дозволяє визначити особистість як надскладну систему, що має не одну, а безліч структур. Кожна з них "просвічується" лише у певній проекції" [10, с. 11]. Беручи за основу структуру особистості, запропоновану Б.Г. Ананьєвим [11], ми вважаємо, що суб'єктивні чинники, які формують злочинно-корисливі спонуки у дітей, було б доцільно об'єднати у такі групи:

- 1) вікові та індивідуально-типологічні особливості;
- 2) індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості.

Узагальнення літературних першоджерел, де аналізуються поведінкові особливості дітей, які вчиняють корисливі злочини, дає змогу класифікувати їх таким чином:

1. Агресивні корисливі злочинці – їх поведінка пов'язана з агресивними виявами стосовно оточуючих, із приставаннями до них, вимоганням грошей, погрозами або з іншими діями такого ж плану: образами, насмішками, знущаннями тощо. Для дітей, які вчиняють корисливі злочини, цієї групи, характерне умисне створення конфліктних ситуацій. Їх поведінка може бути злочинною, адміністративно-каранною чи аморальною. Водночас сам корисливий злочин вони вчиняють таємно й агресія виступає засобом, що відволікає від справжньої мети (вилучення чужого майна).

Агресивні корисливі злочинці, залежно від стійкості та спрямованості свого ставлення до інших осіб, поділяються на агресивних загального плану (виявляють агресію до всіх без виключення) та вибірково агресивних (агресивні реакції викликають тільки окремі категорії осіб, наприклад, жінки та однолітки), за змістом поведінки – на агресивних насильників й агресивних провокаторів. Для перших характерний напад на перехожих (нав'язливі вимоги матеріальної допомоги), для других – різні образи, наклепи, знущання. Підкреслюємо, що ці дії є відрепетованою виставою для потерпілих або сторонніх осіб з тим, щоб товариші агресивних корисливих злочинців мали змогу обікрати шокованих громадян.

2. Активні корисливі злочинці – до цієї групи входять діти, поведінка яких не пов'язана з нападом або провокацією у формі конфліктного контакту, але вони активно сприяють завданню шкоди самим собі. Це часто виступає методом вчинення злочину – “скривджену” дитину жаліють пересічні громадяни та намагаються їй допомогти, чим надають їй змогу наблизитися до себе. Тут дитина або її “колеги” й вчиняють корисливий злочин.

3. “Позитивні” корисливі злочинці – особи, поведінка яких має доброзичливий (позитивний) характер як до оточення, так і для представників інших прошарків суспільства, але також несе антисуспільну складову через некритичне сприйняття ними норм й атрибутів маргінальної субкультури, що має місце серед злочинців. Такі діти не вважають крадіжку “поганим” способом взаємодії із суспільством, а навпаки, вважають це за норму. Механізм вчинення злочину, зазвичай, такий: діти, які вчиняють корисливі злочини, весело проводять дозвілля з новими друзями й таємно обкрадають їх.

4. Пасивні корисливі злочинці – особи, які сприйняли антисуспільні навіювання через небажання самостійно нести відповідальність за власну протиправну чи аморальну поведінку. Слід мати на увазі, що пасивність поведінки та віднесення дітей, які вчиняють корисливі злочини, до цієї групи не завжди відображають риси конкретної особистості, оскільки активно, ініціативно або навіть агресивно людина може не виявити своїх рис через обставини, які змусили обрати її пасивний тип поведінки. Злочини така дитина вчиняє “тихо”, тобто не застосовує відволікаючих заходів і “працює” сама. Зазвичай ці діти вчиняють крадіжки у родичів та найближчих знайомих.

Пасивні корисливі злочинці об'єктивно нездатні до протидії потерпілому, а тому й уникають з ним будь-яких відкритих контактів (стабільно чи тимчасово) [12].

Далі ми наведемо характеристику суб'єктивних чинників, що є передумовою включення дитини до корисливої злочинності.

Необ'єктивна оцінка своїх можливостей тут на першому місці. Будь-який мотиваційний чинник діє, лише переломлюючись через систему потреб, через індивідуальні властивості психіки людини. Важли-

вим регулятором соціальної поведінки дітей є їх самооцінка, опосередкована умовами життя, виховання і навчання. Генетично виникнення самооцінки обумовлене розвитком самосвідомості – пізнання себе, оцінка своїх сил і можливостей, формування критичного ставлення до себе, усвідомлення свого місця у системі групових відносин. Орієнтація на самооцінку в підлітковому віці різко зростає, а орієнтація на зовнішню оцінку – зменшується, тобто відбувається своєрідна емансипація від оцінок оточення, самооцінка стає одним з найбільш важливих чинників регуляції поведінки. Це пов'язано з формуванням прагнення до незалежності, самостійності, самовиховання [13].

Так, у багатьох підлітків самооцінка позитивних рис завищена, а рівень домагань вищий за реальні можливості. Виникають афективні переживання, засновані на впевненості у несправедливості ставлення та оцінок оточуючих, що виявляються у вигляді специфічних поведінкових реакцій – вразливості, підозрілості, недовіри, намагань втекти від неідеальної реальності туди, де, на їх думку, можлива реалізація мрій. У таких підлітків загострене побоювання, що їх визнають слабкими, несамостійними, вони готові на вчинення неймовірних, зухвалих вчинків, аби довести свою зрілість. Вони дуже гостро реагують на контроль, приниження їх гідності, підкорення. Це може стати, як зазначалося раніше, одним із психологічних чинників включення у корисливу злочинність – протест проти постійного контролю та обмежень за рахунок зухвалої нехтування загальної моралі.

Діти із заниженою самооцінкою, схильністю недооцінювати свої можливості, невпевненістю в собі, сором'язливістю і, через це – з пасивністю поведінки у кримінальній ситуації, також стають корисливими злочинцями саме через надію знайти кращої долі шляхом володіння чужим майном (прагнення підняти свій престиж хизуванням коштовними приладами). Їм притаманна схильність до психологічної ізоляції, втечі від реальності у світ мрій. Тут набуває значення вживання одурманюючих речовин як своєрідного способу виходу з недружелюбної дійсності.

Схильність дітей та підлітків до ризику. Ризик – ситуативна характеристика діяльності, що складається з невизначеності її закінчення та можливих несприятливих наслідків у разі невдачі. Можна виокремити деякі суб'єктивні джерела некритичного ставлення до ризику, до яких належать:

1) сподівання на щасливий випадок, що породжується прикладами інших осіб (насамперед, друзів-однолітків, перед якими дитина боїться виглядати слабшою, розважливішою), невдалими зразками літературної та кінопродукції, якими дитина (підліток) відверто захоплюється, перебуваючи під впливом специфічного "юнацького романтизму". Для такої дитини характерне недостатнє усвідомлення можливості настання смерті або завдання шкоди здоров'ю. Віра у фізичне безсмертя, що притаманна дитячому світогляду, не минає одразу. Відчай-

душні, смертельно небезпечні вчинки деяких підлітків – не лише виховання і перевірка власної сили і сміливості, а в буквальному розумінні – гра зі смертю, перевірка долі, у повній впевненості, що все минеться, злочини “зійдуть з рук”;

2) успішність попередніх дій суб'єкта – схильність до ризику зростає з настанням успіху;

3) вплив злочинної групи укріплює готовність до ризику (ефект “схильності до ризику”) – індивідуальні рішення більш обачні, оскільки у групі розчиняється особиста відповідальність (особливо це значимо у підлітковому віці, коли точка зору групи видається єдиною правильною і справедливою). Необачна поведінка може бути наслідком впливу авторитетного лідера, схильного до ризику, або ж, якщо ризик в окремих групах (передусім у злочинних групах дітей) шанується як цінність, як невідворотний “фат життя”;

4) ризикованість може бути властивістю особи дитини, яка виражається у прагненні до “гострих відчуттів”. Так, особи емоційно не-рівноважені, тривожні, з перевагою захисних тенденцій, у ситуаціях ризику (вчинення злочинів або взаємодія зі злочинною групою) частіше обирають неадекватну стратегію поведінки, що характеризується або надмірною обережністю та консерватизмом, або готовністю до ризику навіть у тих випадках, коли він очевидно не виправданий. І навпаки, особи з низьким рівнем тривожності та захисних тенденцій виявляють високу вибірковість поведінки в ситуаціях ризику, обираючи, залежно від типу ситуації, або стратегію ризику, або стратегію обережності, тобто поведуться більш адекватно. Крім того, існує позитивна залежність між імпульсивністю, завищеним рівнем домагань та схильністю до ризику, а ригідність пов'язана з обережністю, консерватизмом у поведінці.

Аналіз наведеного дає змогу дійти висновку, що суб'єктивними передумовами корисливої злочинності дітей є, зазвичай, занижена самоповага (прагнення підняти її злочинними – альтернативними загальними – успіхами), яка, у свою чергу, спричинена пережитими життєвими невдачами та несправедливостями. Оскільки найважливішим новоутворенням віку є почуття дорослості, самостійності, що являє собою новий рівень домагань, поведінка дітей у цей період характеризується підвищеною агресивністю, конфліктністю, прагненням довести свої можливості [14; 15]. Через те, що можливості задоволення потреби у самоствердженні, самореалізації, самовизначенні соціально-прийнятними способами знаходять далеко не усі підлітки, автоматично відбувається первинне розшарування на “поганих і хороших”, “здібних і нездібних”. При цьому “нездібні, погані, недисципліновані” діти, одержавши таке соціальне тавро, прагнуть його виправдати, виявляючи неслухняність й агресивність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Корецький Сергій Миколайович. – Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 189 с.
2. Эльконин Б. Д. Психология развития : учеб. пособие [для студ. вузов, обуч. по направлению и спец. "Психология"] / Эльконин Борис Данилович. – М. : Изд. центр "Академия", 2001. – 143 с.
3. Кузнецов А. О. Фізіологічні механізми пристосування організму хлопчиків 10–16 років до систематичних циклічних навантажень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.13 / Кузнецов Андрій Олександрович / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2007. – 20 с.
4. Волошок О. В. Психологічні особливості диспозиційної системи особистості у функціонально неспроможній родині : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Волошок Олена Вячеславівна / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 247 с.
5. Бэрон Р. Агрессия : учеб. пособие [для студ. и аспирантов психол. фак., а также слушателей курсов психол. дисциплин на гуманитар. фак. вузов РФ] / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 1997. – 336 с.
6. Ароkelова Г. Г. Учителям и родителям о психологии подростка / Ароkelова Г. Г. – М. : Высш. шк., 1990. – 303 с.
7. Малкова Т. М. Психология девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики / Малкова Т. М., Федорова В. П., Семенець Т. В., Годованець В. Ф. / А. О. Лігоцький (ред.). – К., 1999. – 95 с.
8. Заколюк А. П. Система інформації про причини й умови наркозлочинності в Україні: основні результати виконання наукового проекту / А. П. Заколюк, В. І. Женунтій, О. Г. Кулик, А. А. Бова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 41–59.
9. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : орієнтована програма для пед. навч. закладів України / Інститут змісту і методів навчання / Валентина Михайлівна Оржеховська (авт. уклад.). – К., 1996. – 41 с.
10. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / А. Р. Ратинов // Методология и методы социальной психологии. – М., 1981.
11. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – [2-е изд.]. – СПб. : Изд. дом "Питер", 2001. – 263 с.
12. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детском возрасте : избранные психол. труды / Эльконин Д. Б. / Академия педагогических и социальных наук; Московский психолого-социальный ин-т / Д. И. Фельдштейн (ред.). – М., 1995. – 416 с.
13. Самоощівка учня / С. Максименко (упоряд.). – К. : Главник, 2004. – 112 с.
14. Паренс Г. Агрессия наших детей / Л. Г. Герцик (пер. с англ.), А. В. Решетникова (пер. с англ.). – М. : Форум, 1997. – 160 с.
15. Девиантное (отклоняющееся) поведение подростков. Многообразие, опыт, трудности, поиск альтернатив / под. ред. Ю. А. Клейберга. – М. : Моск. психолого-социальный ин-т. 2000. – 185 с.